

Mariakyrkan i Åhus

Lunds stift

Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Åsa Eriksson Green 2020-11-13

Regionmuseet i Skåne

Svenska kyrkan
LUNDS STIFT

Omslagsbild: Flygbild över Åhus kyrka och bykärna taget från sydväst år 2015. Fotograf: Pär-Martin Hedberg, HioPhoto. Bildrättigheter: Lunds stift.

Åhus kyrka från öster med korväggen närmast. I förgrunden minneslunden på kyrkogårdens östra del.

Mariakyrkan i Åhus

Åhus församling, Villands och Gärds kontrakt, Lunds stift, Åhus socken, fastighetsbeteckning Åhus 558:16, Kristianstad kommun, Skåne län och landskap.

Beskrivning och historik

Kyrkomiljö

Åhus ligger längs med Skånes nordöstra kust vid Helge ås mynning i Hanöbukten. Kyrkan och den gamla kyrkogården ligger mitt i den medeltida stadskärnan som än idag är en del av samhällets centrum. Direkt söder om kyrkan ligger torget där majoriteten av bebyggelsen kan härledas till 1800- och 1900-talen, inte sällan byggda på medeltida, välvda källare. Det medeltida, oregelbundna gatunätet är bäst bevarat mellan kyrkan och ån. Fornlämningsmiljön kring Åhus visar att platsen vid Helge ås mynning redan i förhistorisk tid har varit fördelaktig, inte minst för handel och sjöfart. Boplatser med spår av handel och hantverk vittnar om att området haft en lång bebyggelsehistorisk kontinuitet. Det medeltida Åhus grundlades närmare åns utlopp i Östersjön i jämförelse med de förhistoriska boplatserna.

Ortnamnet är enligt skånsk ortnamnsdatabas belagt i skrift första gången år 1252, då skrivet *Avos*. Enligt svenskt ortnamnslexikon (2003) är det tidigaste belägget istället år 1286, då skrivet *Aos*. Ortsnamnet har tolkats både som platsen vid mynningen av Helge å, då efterleden *os* betyder mynning. I svenskt ortnamnslexikon antas dagens skrivning *Åhus* ha utvecklats i samband med benämningen av den borg som redan under 1100-talet fanns på platsen, då avses ordet *hus* i bemärkningen *fästning*.

Åhus är en av de städer som grundades före 1300-talet i det dåvarande Danmark. Efter en konflikt mellan den danske kungen och ärkebiskopen i Lund tillföll Åhus den sistnämnda. Det är inte helt tydligt huruvida det redan fanns ett slott, eller en borg, på platsen. Under senmedeltiden var Åhus ett av ärkebiskopssätets viktigaste så kallade *slottslän*, ett administrativt centrum. Åhus utvecklades tack vare sin naturliga hamn till en viktig handelsplats och erhöll under 1200-talet stadsprivilegier. Under 1200- och 1300-talen etablerades ett dominikanerkloster, ett spetälskesjukhus och ett Helgeandshus i staden. En ringmur uppfördes för att skydda staden mot strider som med regelbundenhet blossade upp mellan ärkebiskopen och den danska kungamakten, liksom mellan Danmark och Sverige. Vid reformationen 1536 återfördes Åhus till den kungliga förvaltningen. Åhus drabbades under 1500-talet av flera strider mellan Sverige och Danmark. Knappt ett sekel senare, vid 1600-talets början, anlades den närliggande fästningsstaden Kristianstad av den danska kungen och stadsprivilegierna för Åhus drogs in. Stora delar av bebyggelsen, liksom befolkningen, tvingades att förflytta sig till den nya staden. Vid freden i Roskilde 1658 blev Åhus, liksom övriga Skåne, svenskt territorium. Det var först under 1800-talet som Åhus återhämtade sig från förlusten av stadsrättigheterna, mycket tack vare att byn behållit sin betydelse som hamnplats åt Kristianstad. När järnvägen byggdes under 1880-talet gav det byn nya möjligheter att expandera och 1887 blev Åhus municipalsamhälle. Vid slutet av 1800-talet utvecklades Åhus till en badort med badhotell och sommarvillor som nya inslag i bebyggelsen. Vid 1900-talets början var spritfabriken, träindustri, fiske och tobaksodling viktiga näringar i samhället och långt in på 1900-talet fanns betydande tobaksodlingar inne i byn.

Inom Åhus medeltida by återfinns, utöver kyrkan, de medeltida ruinerna efter Åhus borg, Dominikanerklostret, S:t Annas kapell som tillhörde Helgeandshuset samt grunden till Rådhuset vid torgets norra sida. Ungefär 3–4 km nordväst om Åhus kyrka ligger ruinerna efter Elleköpinge kyrka som daterats till 1100-talets andra hälft i likhet med Åhus kyrka. Kyrkan i Elleköpinge var annexkyrka till Åhus kyrka, och revs 1618 på kunglig order.

Åhus kyrka fotograferad från nordväst.

Kyrkobyggnad

Åhus kyrka började sannolikt byggas under 1100-talets senare hälft, men det finns teorier om en tidigare träkyrka på platsen som kan ha fungerat som kor till det långhuset av gråsten som byggdes inledningsvis. Långhuset var tvåskeppigt och idag återstår det ursprungliga murverket i delar av södra respektive norra långhusmurarna. På det södra vapenhusets gavelfasad sitter idag flera romanska stensulpturer inmurade vilka förmodas ha varit del av en äldre ingångsportal till kyrkan.

Vid mitten av 1200-talet byggdes långhuset till med kor och absid i öster. Absidvalvet ska ha haft liknande uppbyggnad som det fyrribbade valv som efter 1234 slogs i Lunds domkyrka. Korta delar av valvribborna från absidvalvet, som finns kvar i tribunbågen, vittnar om att valvet i Mariakyrkan var tredelat. Absiden revs redan kring 1275 då koret förlängdes åt öster och fick ett rakt avslut försett med tre höga, smala rundbågiga fönster. Under 2018 års renovering av kyrkan återfanns mönstrat och färgat romanskt fönsterglas i golvet under nämnda fönster. Korgaveln murades upp med blinderingar och mönstermurning i gavelfältet. Triumfbågen kan ha breddats när koret förlängdes, och försetts med tvärställda, skulpterade rundstavar på bågens undersida. I den äldre, västra, kordelen och i långhuset finns

konsolhuvuden som bär likhet med de i Vä kyrka. I samma skede som koret byggdes ut förlängdes långhuset åt väster och valvslogs. Carl Rönbeck vittnar i sina Rönbeckska samlingar om att en inskription med texten *Me fecit magister Hefmenius* ska ha funnits i valvet ovanför dopfunten. Idag finns synliga spår efter höga, smala rundbågiga fönster både i den västra gaveln och på norra fasaden som är samtida med denna utbyggnadsperiod. En spiraltrappa till kyrkans vind uppfördes i gränsen mellan det äldre långhuset och västförlängningen.

I samband med att koret förlängdes under 1200-talets senare del byggdes sakristian norr om koret, liksom vapenhus i söder och norr. Sakristian och södra vapenhuset murades av tegel och norra vapenhuset murades av gråsten. Det norra vapenhuset revs kring mitten av 1800-talet och portalomfattningen flyttades till västporten där den finns än idag.

Monica Rydbäck har i sina studier av kyrkan dragit slutsatsen att portalerna till syd- och norrport kommit på plats innan vapenhusen byggdes. Den norra portalen har tydliga drag av samtida gotländskt stenarbete. Den södra portalen har en storslagen treklöverväld form. Rydbäck menar att portalen anpassats till den plats den nu sitter på, möjligen för att den tillverkades för en annan port, eller för att den tillverkats på annan ort och vid leverans inte passade. Portalomfattningens inre ornerade bågkontur har motsvarigheter på Gotland. Några av kapitälens utsmyckning har motsvarigheter i Vä kyrkas torn. Ett skulpterat kapitälhuvud i portalen, ett Kristusporträtt, har ett band med runinskrift runt pannan. Bandet återger enligt resultaten från de senaste undersökningarna en syllabisk stavelserepetition, bu : by + bi : be, en sorts ramsa som användes vid inlärning av runor, som i sig saknar innebörd. Skriften kan ha rent dekorativa syften; samtidigt har närvaron av skrift i sig ansetts beskyddande. Runorna har stildrag som även återfunnits på gravhällar i Danmark liksom i flera gotländska medeltida runinskrifter.

När tornet byggdes mot långhusets västra gavel är inte säkert fastställt, men enligt kyrkans underhållsplan ska det ha skett under sent 1400-tal. Tornet kom att dölja de äldre fönsteröppningarna på långhusets västra gavel, vilka fortfarande är synliga från kyrkorummet samt inne i tornet. I tornets murverk finns oregelbundna inslag av dekorativt huggen sten, bland annat i sydvästra hörnkedjan. Bottenvåningen gjordes öppen åt norr och söder och teorin att byns Norregata gått genom tornet har dryftats men aldrig bekräftats. Sannolikt fick långhuset vid detta tillfälle spetsbågiga fönsteröppningar.

År 1510 byggdes Skomakarkapellet söder om långhuset. Kapellet hade dubbla, välvda öppningar mot kyrkorummet och en välvd öppning mot vapenhuset i norr.

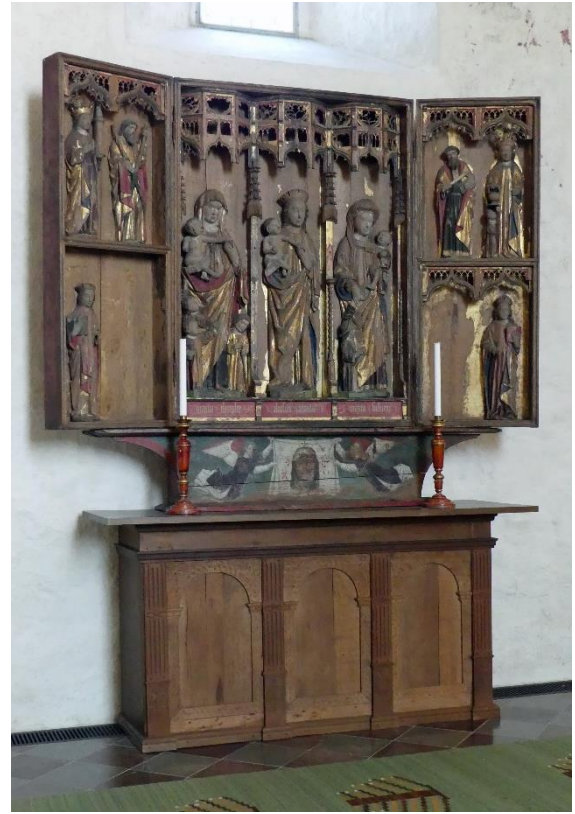

Senromansk sydportal i vapenhuset.

Kapellets fönsteröppningar är stickbågiga och gavelpartiet rikligt dekorerat med vitkalkade blindingar och redan ursprungligen försett med trappstegsgavlar. Grundläggning för ett altare har hittats vid kapellets östra vägg. Vid undersökningar i samband med 2018 års renoveringar framkom på pelaren mellan de två valvbågarna mot långhuset graffitti av vad som tolkades som ett skepp, tecknat med röd färg på den vita putsen.

Vid samma renovering undersöktes även den utvändiga strävpelaren vid korets södra vägg. Arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar kom till slutsatsen att strävpelaren utgjort den östra väggen till ännu ett kapell som anslutit till kyrkobyggnaden. En golvnivå återfanns ca 80 cm under dagens marknivå. Mellan två fönsteröppningar i den östra väggen återfanns vad som tolkades som en altarnisch. Detta kapell revs eller raserades troligen under 1600-talet. Vid slutet av samma århundrade byggdes tornet på med en spånklädd spira i trä vilken gjorde att tornet nådde till en höjd av 62 meter. Spiran brann ner i samband med ett blixtnedslag år 1865, och återuppfördes aldrig.

Fotografier ger oss en ögonblicksbild av kyrkan under sent 1800-tal. Kyrkans väggar och valv var helt vitmålade. Golvet var belagt med ljusa sexkantiga tegelplattor.

Predikstolen är daterad till tidigt 1600-tal. Till höger ett medeltida Mariaaltare som flyttades till Åhus kyrka från den numer rivna Elleköpinge kyrka.

I långhuset fanns tre slutna bänkkvarter, skilda åt av gångar mitt i skeppen. Bänkkarna var målade i en ljus grå kulör. I långhusets södra vägg fanns en spetsbågig öppning mot Skomakarekapellet som även var öppet mot vapenhuset. Predikstolen var placerad på västra sidan av långhusets främre mittpelare. Altare, altartavla samt altarring var belägna i den västra kortravén och den östra var avskärmad och användes som sakristia. I kyrkans västra del fanns en läktare där kyrkans orgel var belägen.

Under den senare delen av 1800-talet ersattes kyrkans blyspröjsade fönsterbågar av trä med bågar av gjutjärn. De flesta gravhällar som markerat gravar inne i kyrkan flyttades ut under 1800-talet. Utgrävningar av kyrkans kor 2018 har visat att flera gravkammare finns kvar i koret och att några än idag rymmer kvarlevor.

Under år 1905 och 1906 genomgick kyrkan en karaktärsomdanande renovering under ledning av den dåvarande domkyrkoarkitekten Theodor Wählin. Målsättningen var att lyfta fram byggnadens medeltida arv, samtidigt som de medeltida influenserna moderniserades enligt tidens ideal. Utvändigt försågs Skomakarkapellet, vapenhuset och korets murar med gesimser av tegel i två-tre språng. Gavlarna på långhuset, vapenhuset och koret fick trappstegsgavlar med enkupigt,

svartglaserat tegel som avtäckning. Skomakarkapellet, vapenhuset och strävpelaren i väster fick nya socklar av granit. På södra strävpelaren togs de två lågt placerade fönsternischerna upp. I nordväst revs en strävpelare för att möjliggöra rekonstruktion av en fönsteröppning. Ett helt nytt taklag med nya takstolar byggdes och taken täcktes med understruket falstaktegel. En del virke ska ha återanvänts från de medeltida saxsparrade takstolarna. Skorstenar över koret och skomakarekapellet revs och en ny murades över södra delen av skomakarekapellets taknock. Kyrkans portar och innerdörrar fick nya dörrblad i ek med kraftiga, svarta smidesbeslag, dekorativt utformade i jugendstil. Tornöppningarna mot söder och norr försågs med grindar av smidesjärn.

Invändigt slätputsades kyrkan och målningar som frilagts under restaureringen dokumenterades och putsades över igen. De medeltida målningarna rekonstruerades därefter på ett förenklat och tidstypiskt sätt. Kyrkans äldre golv av gula tegelplattor ersattes med Ölandskalksten. Fönster sattes igen medan andra togs upp, alternativt murades om. Idag syns de flesta igensatta fönster som nischer alternativt inristningar i långhusväggarna. Fönsterbågarna försågs med färgat katedralglas och i koret med flerfärgat tiffanyglas i slingrande blomstermönster. De utvändiga solbänkarna kläddes med kalkstensskivor.

Läktarna i västra delen av långhuset revs. Idag finns delar av de nedplockade bemålade läktarbarriärerna monterade på väggarna i koret, andra delar bevaras i kyrkans torn. Predikstolen flyttades till långhusets nordöstra hörn och i samband med reparationen av valvpelaren i östra delen av långhuset gjordes denna oktagonal i likhet med den mellersta pelaren. Dopfuntsbaldakinen försågs med nya kartuscher. Skiljeväggen mellan korets travéer togs bort och altaret försågs med ny altarpupsats av ek med tillhörande altarring och placerades i den östra travén. Öppningen mellan skomakarekapellet och vapenhuset murades igen och kapellet fick en entre-solvåning för att ge plats åt pannrum i källaren och en orgelläktare tillskapades likt en balkong längs långhusets sydöstra vägg. I vapenhuset slogs den norra delen av kryssvalvet om för att frilägga portalomfattningen som delvis varit förbyggd sedan den första valvslagningen. De slutna bänkarna från 1600-talet ersattes med öppna bänkar i jugendstil i blå kulör, med snidade gavelpartier. Likaså verkar fler av kyrkans inventarier ha målats om. I tornets bottenvåning revs en trappa och en äldre spiraltrappa i norra långhusväggen rekonstruerades.

Kyrkans altarpupsats från 1632 flyttades under renoveringen 1905 till sidoväggen i koret, men återfick sin plats på altaret 1932. Under tidigt 1950-tal togs äldre putsytter och kalkmålningar fram i de två västra travéerna. Arbetena utfördes av konservator C.O. Svensson som drog slutsatsen att de så kallade rekonstruktioner av

Utblick över mot västra delen av långhuset från orgelläktaren.

medeltida måleri som gjordes 1905 snarare varit väldigt nyskapande och varken i form eller kulör hade särskilt mycket gemensamt med sina medeltida föregångare. På flera av den västra mittpelarens sidor återfanns runinskrifter under den sentida putsen, bland annat början av bönen Ave Maria.

1956 togs all puts ned från norra långhusfasaden och delar av fasaden slammades tunt och vitkalkades medan den nordvästra delen av långhusmuren lämnades oputsad. Även i tornets bottenvåning togs putsen ner på den östra väggen kring västportalen.

Under 1980- och 90-talen genomfördes ytterligare en mängd ändringar i kyrkorummet. Den mest påtagliga var avlägsnandet av altarringen, samt att tre bänkrader närmast koret gjordes flyttbara. År 2001 fick tornets bottenrum kompletterande glasdörrar innanför smidesgrindarna.

Exteriör

Åhus kyrka utgörs av flera sammanfogade byggnadskroppar. Från långhusets i huvudsak vitkalkade fasader sträcker sig koret med röda tegelmurar åt öster. Mot korets norra vägg är den tillika tegelmurade sakristian utbyggd. Mot långhusets södra sida är ett vapenhus samt det så kallade Skomakarkapellet utbyggt med murar i rött

tegel. I väster reser sig kyrkans torn, med murar av huvudsakligen rött och gult tegel. Trappstegsgavlar och dekorativa, vitkalkade blindingar återkommer som arkitektoniska motiv. Strävpelare finns söder och norr om långhuset samt mot korets södra mur. Koret och delar av långhuset har en sockel av huggen grå kalksten med skråhuggen överdel. Runt hela koret finns därtill en murad sockel av fyra tegelskift som avslutas med en vulst. Runt sakristian finns också en murad sockel, med en enkelt avfasad kant upptill. Vid grävningar kring koret har det visat sig att marken legat cirka 80 cm lägre än dagens nivå. Sockeln har alltså ursprungligen utgjort en större del av hela fasaden. På långhusets norra fasad fattas sockeln på en sträcka där ett nordligt vapenhus tidigare var beläget. Delar av kyrkan, bland annat vapenhuset, Skomakarkapellet och stödmuren mot långhusets södra fasad har granitsocklar som tillkom 1905.

De äldsta långhusmurarna är av gråsten som på den norra fasaden framträder genom en tunn slamning. Murverket i långhusets nordvästra hörn samt den västra gaveln mot tornet är oputsade medan södra fasaden har spritputs som döljer murverket. Stödpelaren mot långhusets sydvästra mur har en välvd undersida som skapar en gång mellan pelarens bas och kyrkans mur. Den kraftiga bågen har en svagt spetsbågig nisch i tre språng mot väster, en stickbågig dito i två språng åt söder samt en cirkelformad med ett språng åt öster. Bågen är täckt med överlappande kalkstensskivor. Ett igenmurat fönster med stickbågig muröppning och fönsterbänk av kalksten är markerat i fasaden. På norra fasaden är spåren efter det rivna vapenhuset, lagningar kring fönster m.m. synliga. Långhusets fönster är höga och spetsbågiga med omfattningar murade i tre språng och solbänkar av kalksten. Koret är i sin helhet murat med rött tegel, med inblandning av mörkare, brända tegelstenar. Koringången i söder har en rundbågig portalomfattning i tegel, murad med fyra språng, och karm av kalksten. I anslutningen mellan koret och långhuset är väggen snedställd och döljer en invändig spiraltrappa som troligtvis uppfördes i samband med långhusets förlängning västerut, då den första trappan till vinden förstördes. Det snedställda väggpartiet har i marknivå en rundbåge och en välvd, vitputsad yta som kan vara ett spår efter en äldre öppning i murverket. Valvöppningens ursprungliga syfte är okänt. Strävpelaren mot den södra muren är vitkalkad med slevdragen slätputs på nedre delen, och något äldre spritputs på den övre delen. Muren är täckt med överlappande kalkstensskivor. Strävpelaren har tre stickbågiga öppningar, varav två i marknivå. Dessa har tegelmurade smygar med mittpelare som delar in öppningarna i två rundbågar. Mittpelarna är murade i formtegel men senare förstärkta åt väster med en betonggjutning. Mellan dessa öppningar finns en slätputsad nisch åt väster. Genom putsen på västra sidan anas spåren av

Utblick mot triumfbåge, tribunbåge och altaruppsats i koret.

ett tidigare befintligt bjälklag och över detta finns en muröppning med stickbågig innersmyg åt väster och rundbågig yttersmyg åt öster med tegeltäckt solbänk.

På korets norra sida finns ett utkragande murband av tegel som markerar gränsen mellan korets travéer. Sakristian, norr om koret, är murad i rött tegel med en ålderdomlig trälucka i en murad, rundbågig öppning i gavelpartiet. Byggnaden har rundbågiga fönster åt öster och väster, och ingång via gaveln i norr. Fönsteromfattningarna har samma utformning som de i korets östra travé liksom två igensatta fönster på långhusets västra gaveln. I korets västra travé är fönstren rundbågiga med murade omfattningar i tre språng. Korets rakavslutade östvägg har tre rundbågiga fönster grupperade tillsammans, det mittersta fönstret högre än övriga. I gavelpartiet åt öster finns även en grupp om tre vitputsade, rundbågiga blindingar. Gruppen är asymmetriskt orienterad i förhållande till gavelns murverk. Ovan blindingarna finns mönstermurning i form av tandsnittsfris och fiskbensmurning. Linjer av mörkt tegel markerar gränsen mot de senare påmurade trappstegsgavlarna. Alla fönster har blyinfattat färgat glas och fönsterbågar av järn, samt solbänkar av kalksten. Såväl korets som sakristians murar har en murning där de röda tegelmurarna är uppförda med mer eller mindre regelbundet förekommande koppstenar av glaserat eller hårdbränt, svart tegel.

Vapenhuset i söder är liksom sakristian murad med rött tegel med inslag av svarta koppstenar. Ingången är i gaveln åt söder; en spetsbågig öppning med tre språng, varav det mittersta har omväxlande glaserade och oglaserade formtegel. Utspritt i muren ovan entrén är figuralt huggna kalkstensfigurer som sannolikt hört samman med en äldre, romansk portal. Högst upp i gavelspetsen finns en kalksten inmurad vilken också den kan ha varit figuralt behuggen. Gaveln har inslag av mönstermurning i form av tandsnitt, samt vitkalkade blinderingar. På västra väggen finns en spetsbågig fönsteröppning murad likt entréns omfattning.

Skomakarkapellet ligger öster om vapenhuset med gaveln åt söder. Tre stora, stickbågiga fönsteröppningar med vitputsade smygar och fönsterbänkar av kalksten är asymmetriskt placerade på gavelfasaden. Fasaden har på den östra delen mönstermurning i form av ett kryss och en liggande åtta (ett evighetstecken) av svart tegel. Gavelpartiet har fem runda blinderingar och över dessa tre horisontella nivåer med stickbågiga blinderingar. Här finns även två muröppningar till vinden, försedda med luckor av ek. I gaveltoppen finns ett runt, murat hål. I östra fasaden finns nedgång till källare och pannrum.

Tornet har en kraftig sockel av stora kvaderhuggna granitblock varpå följer ett murverk i gult tegel en bit över de svagt spetsbågiga muröppningarna åt norr och söder. Omfattningarna, likadana i norr och söder, är murade i fem språng varav det inre möjligtvis tillkommit vid 1905-års renovering för att anpassa öppningen till de då tillkomna svarta smidesgrindarna. De spetsbågiga omfattningarna inramas av höga, rundbågiga nischer i ett språng, vilka kröns av blinderingar med masverk med tre spetsbågar. Tornets hörnkedjor utgörs av kvaderblock av granit, till höjd närapå i linje med långhusets tak, därefter är även hörnen murade i tegel. Klockvåningen har spetsbågiga muröppningar åt varje väderstreck. Varje ljudöppning har en murad mittpost som bildar två rundbågar. Gavelfälten över ljudöppningarna är blinderade med en murad cirkelformad nisch i varje. Tornets gavlar har två horisontella band med huvudsakligen spetsbågiga, smala blinderingar samt mönstermurning i form av tandsnitt. Utspritt över tornets fasader finns flera oregelbundet placerade blinderingar, fönster och figuralt behuggna kalkstenar inmurade.

Fasaderna har ett utkragande listverk mot takfoten, huvudsakligen i tre enkla språng. Taken är sadeltak, belagda med understruket falstegel. Undantaget är tornet som har plåttak.

Interiör

Kyrkans huvudingång är belägen i vapenhuset i söder. De dubbla portarna av ek med kraftiga beslag av svartmålat smide ryms i en invändigt stickbågig

muröppning. Vapenhuset är täckt av ett ribbvalv med ribbor bemålade i vitt och rött. De treklöverformiga ribborna har en spetsigt utdragen mittled och utgår från huggna hörnkolonetter. Vapenhuset domineras av den romanska, treklöverformade portalomfattningen i sand- och kalksten. Omfattningen är gjord i fem språng med omväxlande runda och kvadratiska kolonner längs sidorna i omväxlande ljus och svart sten. Pelarna har figuralt behuggna kapitäl. Öster om portalomfattningen finns en vigvattenskål i en nisch av kalksten. På motsatta sidan portalen finns en kalkstensrelief med motiv av en ox och en kyrkklocka. På de slätputsade väggarna är flera gravhällar monterade. I östra väggen finns en sent tillkommen dörr till Skomakarekapellet och orgelläktaren. Golvet är belagt med kalksten och en ramp av ek utjämnar höjdskillnad mellan vapenhusets och långhusets golv. Porten till kyrkorummet är av diagonalställda ekdirador med samma typ av kraftiga beslag i svartmålat smide som kyrkans övriga dörrar. I vapenhuset finns ett ljusträd, sittbänkar och samlad information om församlingens verksamhet.

Kyrkorummet har tre sammanhängande bänkkvarter vilka upptar större delen av långhuset. Längs långhusets södra vägg finns en utkragande orgelläktare med blåmålat skrank. På ömse sidor om triumfbågen finns slätputsade, rundbågiga och djupa nischer i murverket. Den södra används som dopaltare och dopfunten är placerad i anslutning till denna. Den norra täcks av trappan till predikstolen. I långhusets nordvästra hörn är ett medeltida altarskåp placerat.

Långhuset är tvåskeppigt med fyra travéer i varje skepp och tre mittpelare. Väggarna är slätputsade och vitkalkade, undantaget den västra travén där den medeltida slevstrukna och till stora delar bemålade putsen tagits fram. Gördelbågarna är genomgående svagt spetsbågiga och bemålade med kvaderimitation. Längs med gördelbågarna löper en vulst bemålade i omväxlande rött och vitt. Stjärnvalvens valvribbor är också de bemålade i randiga mönster i flera kulörer. Valvmitten pryds av medaljongmålningar. Dessa förekommer också över gördelbågarnas mitt, dock i något mindre storlek. Valvkonsolerna mot långhusets östra vägg utgörs av stenhuvuden. Medeltida ristningar och runor på den västra mittpelaren är belysta med släpljus och skyddas av glasväggar på en smideskonstruktion som löper runt pelaren. Övriga mittpelare är oktagonala och slätputsade med ett utkragande listverk upptill. Högt upp på långhusets väggar finns i söder, väster och norr spår efter äldre, igenmurade fönsteröppningar.

Triumfbågen är rundbågig utan markerade imposter, med tvärgående ribbor med små uthuggna ansikten mot öster. Tvärribborna är inmålade i triumfbågens kvaderimiterande bemålning. En kalkstenstrappa med tre steg leder upp till korets två travéer, där golvet, liksom i långhuset är täckt av kalkstenskivor. Undantaget är två

gravhällar, en i vardera travé, som ligger i nivå med golvet. Den södra delen av trappan mellan kor och långhus utgörs av en ramp av kalksten med ett smidesräcke. Vid tribunbågen mellan korets två travéer finns spår efter valvribborna till en äldre absid. Anfangskonsolerna utgörs av krit- eller sandstenshuvuden i västra travén och putsade hörnkolonetter av tegel i den östra. Det är i den östra delen av koret som altaruppsatsen är placerad. Koret har ett flertal bevarade nischer i södra och norra väggarna. I östra travén är delar av skranket från kyrkans 1700-talsläktare placerade på norra respektive södra väggen. På södra väggen är dessutom kyrkans trabesbjälke, ursprungligen placerad i triumfbågen, monterad. I östra valvet finns en kvadratisk målning av Kristus som världsdomare samt två målade inskrifter som bland annat vittnar om att Jacobus Olai var kyrkoherde 1591 och Erasmus Kähre var 1732. I övrigt kan bemålningen i koret sannolikt härledas till 1905 års renovering. Från östra travén finns en ingång till sakristian, och från västra travéns södra sida finns dels en dörr mot kyrkogården, dels en dörr som leder till vinden. Altaret och altaruppsatsen är placerade i den östra kortravén. I den västra finns rader med stolar längs med väggarna.

Sakristians golv ligger i nivå med, eller något lägre, än långhusets golv och en trappa leder från koret ner till sakristians dörr. Muröppningen är spetsbågig och dörren är av ek. Innersmygen mot sakristian är stickbågig och något vinklad åt väster. Ytterligare tre trappsteg leder ner till golvnivå. Taket utgörs av ett ribblöst korsvalv som liksom de slätputsade väggarna är vitkalkade. Valvet vilar på putsade konsolkolonetter av tegel, i likhet med de i östra kortravén. Nischer finns bevarade i västra och östra väggarna. I norra gaveln finns en ytterdörr av ek i en ojämnt välvd muröppning. I rummets nordöstra hörn finns en piscina av porslin. Möbleringen i sakristian är spartansk och utgörs av bord och två karmstolar av ek, en vikvägg och ett hörnskap som troligen har härledas till 1900-talets början.

Skomakarkapellet söder om långhuset omfattar två travéer med ribbvälvda och vitkalkade valv med rundbågiga gördelbågar. Den västra travén upptas till största delen av kyrkorgeln. Rundbågiga muröppningar åt norr sammankopplar kapellet med långhuset.

I långhusets västra gavel leder en port i en svagt stickbågig muröppning vidare till tornets bottenvåning. Portalen ryms i ett kraftigt och utskjutande väggparti murat av tegel och gråsten. Tornrummet är ribbvälvt med kvadratiska ribbor som smalnar av nedåt. Valv och väggar är målade i en järnoxidgul kulör. Längs väggarna är gravhällar monterade. Den östra väggen utgörs av långhusets oputsade västra gavel, prydligt murad av gråsten. Portalomfattningen till långhuset är av sand- och kalksten och har tidigare troligtvis tillhört kyrkans norra port. Dörromfattningen har

ett treklöverformat tympanonfält, omgivet av tresprångig omfattning där fristående kolonner bär upp det profilerade valvet. Golvet i vapenhuset är täckt med röda och grå kalkstensplattor.

Kyrkvinden och tornets övre våningar nås via en trappa från koret eller via trappan i norra långhusmuren. Vinden över långhuset och koret är öppen och tillgänglig via gångar mellan de uppskjutande valvkapporna. Från långhusvinden är även vindarna över vapenhuset och Skomakarkapellet tillgängliga. Taklaget över långhuset består av takstolar med sparrar och bindbjälke samt saxsparrar och snedsträvor och en från nocken nedpendlad bjälke som ytterligare förstyrkar konstruktionen. Längs med takfallet löper stöttande spänntakstolar. Över koret har takstolarna saxsparrar med bindbjälkar en bit över valvkuporna, och tassar med stödben över murkrönen. Generellt är takstolen av furu men här finns några delar av ek som kan ha återanvänts från en äldre konstruktion. Över Skomakarkapellet och vapenhuset är takstolarna saxsparrade. Sakristians vind nås från en lucka i gavelpartiet och var ej tillgänglig vid besöket.

Tornet har kraftiga bjälklag av furu från mur till mur, kompletterade av bockar och konsoler i samma material, både längs väggarna och i rummets mitt. Tornets andra våning har en plattform av trä mitt över bottenvåningens valv. Här syns tornets murverk av omväxlande tegel och gråsten tydligt. Mot långhuset syns de två spetsbågiga fönster som murades igen när tornet byggdes. Omfattningarna har likt korets och sakristians fönster slätputsade partier i bågens övre del. I det nordöstra hörnet av rummet syns resterna av en spiraltrappa som revs 1905. Den tredje våningen har breda och låga, rundbågiga murnischer som omger betydligt mindre och svagt spetsbågiga ljusöppningar i fasaden. I öster finns en igenmurad rundbågig muröppning som tidigare har varit en genomgång till långhusvinden. I höjd med tredje och fjärde våningen finns urtag i murverket som överensstämmer med bjälkar som utgått radiellt, möjligtvis från någon sorts stolpe i tornets mitt. En teori är att dessa burit bjälkar och bryggor av trä.

Idag är det tornets fjärde våning man först når via 1905 års öppning från långhusvinden. Här förvaras äldre inventarier och inredning, som delar av bänkinredningen och läktarskranket från 1600-talet. Åt söder, väster och norr finns höga, rundbågiga murnischer som omger mindre ljusinsläpp.

Tornets femte våning rymmer klockbocken för kyrkans två klockor. Ljudöppningarna är rundbågiga med plåtklädda träluckor. Från denna våning och uppåt är tornkonstruktionen öppen med trappor och plattformar istället för heltäckande golv. I en inbyggd halvåning, med furuplank i väggar, golv och tak, ovanför klockbocken

finns ett rum för ett äldre urverk, placerat innanför urtavlan på murens södra fasad. Lite under tornmurens krön finns kvadratiska luckor i rundbågiga öppningar, två åt norr, väster och söder vars funktion är oklar. Gavelmurarna åt norr och söder är helt murade i tegel. I norr finns en liten rundbågig valvbåge mitt på väggen, och strax till höger, nedanför denna finns ett ansikte, målat med vit färg, på väggen. Taklaget är av kraftiga furubjälkar med snedsträvor mellan bindbjälke och sparrar. Mellan sparrarna sitter dubbla hanbjälkar. Konstruktionen är av ålderdomlig modell och skulle möjligtvis kunna vara återskapad efter hur takstolen såg ut före tornbranden 1865.

Inredning och inventarier

Kyrkans **altare** är ett murat och vitputsat blockaltare med en medeltida altarskiva av kalksten. I altaret finns en relikgömma. Altaret murades upp på platsen vid 1905-års renovering och eftersom det flyttats ett par gånger är det okänt om teglet är det ursprungliga eller ej. **Altaruppsatsen** är ett renässansarbete i ek. Bakstycket är signerat Christoffer Kjellson i Lund, 1636. Uppsatsen består av fyra horisontella fält med elaborerade broskverk och ett stort antal skulpturer som återger evangelisterna samt kvinnofigurer som symboliserar dygderna. Predellan har ett textfält med förgylld text på svart botten, flankerat av skulpturer. Det centrala motivet, som vilar på predellan, är en återgivning av den sista måltiden i halv relief. På var sida om nattvarden finns kolonner som avgränsar figurfält på ömse sidor huvudmotivet. Uppsatsen kröns av ett dubbelt textfält omgivet av broskverk och flera figurer däribland Kristus, Moses med stentavlorna och ytterligare evangelister. Allra överst står en kvinna som sträcker sin hand med en bok mot himlen, samtidigt som hon har sin fot på ett skelett vilket har tolkats som att detta är dygden Fides=tron som besestrar döden. Altaruppsatsen har flyttats ett antal gånger och även målats om. Dess ursprungliga färgskikt återställdes av konservator 1995. I kyrkans nordvästra hörn finns ett medeltida **Mariaaltare**, även kallat Elleköpingealtaret eftersom det överfördes till Åhus kyrka från Elleköpinge kyrka vilken revs under 1600-talet.

Kyrkan har ingen **altarring**. En del av den altarringen som tillverkades efter Theodor Wåhlins ritning finns bevarad i kyrkans torn.

Predikstolen med tillhörande baldakin är liksom altaruppsatsen renässansarbeten av ek, daterade till 1600-talets första decennium. Skranket och dörren till trappan är möjligtvis samtida med predikstolen, byggda av kilsågade och skrubbhyvlade brädor. Predikstolskorgen har fem sidor varav en är ställd i vinkel mot norra långhusväggen. En väggstavla med snidade motiv, broskverk och pilastrar kopplar samman korgen och baldakinen. Korgens sidor skiljs åt av karyatider vilka bär ett utkragande entablement som avslutar predikstolskorgens övre del där ett bokställ är

inkorporerat i överliggaren. I sidornas bildfält är avbildningar av apostlar. Underredet är karnisformat och avslutas med en snidad kotte omgiven av akantusblad. Baldakinen är åttasidig, rikt dekorerad med träsniderier i form av kartuscher, fialer och putti. Överst är en helkroppsskulptur av Kristus. Under baldakinen hänger en sentida tillkommen duva i glas. Den ursprungliga har blivit stulen. Såväl predikstolen som baldakinen har en rik polykrom bemålning.

Dopfunten i kalksten härrör från 1100-talets senare del. Hela funten är tillverkad i kalksten, men mellanstycket har bestämts till gotländsk kalksten. Cuppan har uttömningshål. **Dopfuntsbaldakinen** i polykromt bemålat trä är från 1600-talet, men ändrad i okänd omfattning i samband med 1905 års renovering. Listverket har ett textfält med dansk text ”*Den som troer oc blifver döpt hand skal blifve salig: men den som icke troer hand skall blifve fördömt, Marc XVI*”. Ett polykromt bemålat **dopfuntslock** från 1600-talet förvaras i tornet.

Bänkinredningen av blåmålad furu tillverkades år 1905 av det lokala snickeriföretaget Åhmans snickerifabrik, efter ritningar av Theodor Wählin. Bänkarna är öppna med snidade sidostycken i jugendstil med förgyllda detaljer. Bänkarna är ordnade i tre kvarter; ett i långhusets norra halva och två i långhusets södra del. En klockarbänk, i form av ett slutet bänkparti av ek med förhöjt ryggstycke och rikt snidad dörrparti, daterad till 1600-tal, finns bevarad i kyrkans torn.

Kyrkans **orgel** har, sedan 1998, 37 stämmor. Orgelfasaden har en klassicerande uppbyggnad och är tillverkad på 1780-talet. Orgeln var tidigare placerad på en läktare i västra delen av långhuset men är sedan 1905 placerad på läktaren längs södra långhusväggen. I kyrkans kor finns en mekanisk kororgel från 1984.

Det finns två gjutna **klockor**, placerade i klockbocken i tornets femte våning. Båda klockorna är gjutna 1866 efter att de tidigare klockorna skadades i samband med att tornet brann 1865. På den ena klockan finns en inskription som anger att klockan gjöts under kyrkoherde Lovéns tid.

Övrigt

På korets södra vägg är kyrkans medeltida trabesbjälke uppmonterad. Bjälken har den snidade inskriften ”*Jhesus nasareius rex iudeorum titulus triu[m]phalis*”, med betydelsen Jesus från Nasaret judarnas konung titulerad triumfator. I dess vänstra ände saknas en del av bjälken och sannolikt ännu ett ord som avslutat meningen.

Kyrkotomt

Sankta Maria kyrka omges av en medeltida kyrkogård, utvidgad åt öster på 1870-talet och sannolikt en bit åt söder vid okänt tillfälle. På 1890-talet anlades en ny

begravningsplats strax söder om byn vilken under 1900-talet helt har kommit att överta funktionen som begravningsplats. Den gamla kyrkogården omges av kraftiga skalmurar av natursten med täckning av tegelpannor. I öster, söder, sydväst och nordväst finns ingångar markerade av kraftiga, murade och vitputsade grindpelare, samtliga med svartmålade järngrindar. Kyrkogårdens yttre avgränsning förstärks av en trädkrans av lind vilken tillsammans med ytterligare några träd på kyrkogården bidrar till platsens rumslighet. I söder ansluter det i grunden medeltida rådhuset till kyrkogården. Detta tillbyggdes under tidigt 2000-tal med en paviljong med glasväggar. På kyrkans södra och östra sida finns än idag en del gravvårdar, varav ett fåtal med järnstaket. Huvudsakligen saknar gravplatserna kringgärdningar och planteringar. Flera gravvårdar har flyttats runt och står inte längre på sina ursprungliga platser. Östra delen av kyrkogården upptas till stor del av en minneslund bestående av en halvcirkelformad stödmur av tegel mot en jordvall.

Byggnader på kyrkotomten

Det i grunden medeltida rådhuset utgör en del av kyrkogårdens södra gräns. Byggnaden är murad på en svarttjärad sockel med slätputsade och rödfärgade fasader. I mitten är byggnaden förhöjd med två våningar. I bottenvåningen finns kvadratiska fönster med två symmetriskt spröjsade lufter vardera. På baksidan, mot kyrkogården, finns en tillbyggnad i form av en låg paviljong med glasväggar. Paviljongen ger intryck av att sväva strax över markytan.

Karaktärisering

Runt omkring Åhus finns flera förhistoriska boplatser med spår av handel och hantverk som vittnar om att området haft en lång bebyggelsehistorisk kontinuitet även om det medeltida Åhus grundlades närmare Helge ås utlopp i Östersjön. Lämnningar efter en tidigmedeltida borg, ringmuren och ruiner efter kloster och Helgeandshus vittnar om att både Biskopssätet i Lund och det danska kungahuset haft en del i Åhus tidiga historia. Än idag karaktäriseras byns äldsta delar av att bebyggelsen ännu följer ett delvis medeltida, organiskt gatumönster.

Under medeltiden var ärkebiskopssätet i Lund Danmarks mest betydelsefulla kyrkliga centrum och Åhus ett av dess viktigaste administrativa centrum. Detta har påverkat tolkningen av Mariakyrkans byggnadshistoria där paralleller dragits till Domkyrkan i Lund. Paralleller finns även till den kungliga patronatskyrkan i Vä, vilket möjliggör en mer diversifierad tolkning. Stilinfluenser bör även ha kommit från Gotland; vilket återspeglas i dopfunten liksom i sydportalens påkostade utformning. Det finns flera teorier kring Mariakyrkans äldsta historia och

utformning, bland annat att det förlängda koret skulle höra samman med dominikanernas etablering i Åhus under senare delen av 1200-talet.

Utvändigt karaktäriseras kyrkan idag av ett flertal sammanfogade byggnadskroppar huvudsakligen murade i rött tegel med trappstegsgavlar i kombination med vitputsade murar, strävpelare, mönstermurning och blinderingar. Under loppet av medeltiden tillkommer en rad tillbyggnader till kyrkan. Vapenhuset och kapellet på kyrkans södra sida – som sannolikt haft sällskap av ännu ett kapell – bär likheter med både Norra Åsums kyrka och S:t Nicolai i Simrishamn. Sakristian som byggdes norr om koret under 1200-talet är en av få bevarade medeltida sakristior i Skåne. Det oputsade tornet och det långsmala koret som omfattar två travéer är karaktäriserande attribut. Tornet med ingång från både söder och norr har sin like i S:ta Maria kyrka i Båstad. Den senare byggnadshistorien har lämnat lager av spår i olika muröppningars form och placering.

Invändigt karaktäriseras kyrkan av långhusets rymd med de två högresta valvslagna skeppen som vilar på kraftiga mittpelare. I varje travé finns svagt spetsbågiga fönster som bidrar till det ljusa kyrkorummet. De många spåren från olika historiska epoker bäddas in av den karaktärsomdanande renoveringen som genomfördes vid 1900-talets början, vid ungefär samma tid som Åhus fått ett ekonomiskt uppsving och epoken som badort inletts. Väggarna försågs med rejäla utslätande puts-skikt och fönstren med färgat påkostat glas vilket ger en säregen ljusbild, som inte minst påverkar upplevelsen av kyrkans altaruppsats. Golvet byttes ut till mörka, släta kalkstensplattor, alla dörrar byttes ut och bänkinredningen som dominerar långhuset tillkom.

Spåren av kyrkans äldsta byggnadshistoria är invändigt framförallt tydliga i långhusets västra del där medeltida puts, målningar och runor återställdes vid mitten av 1900-talet. I långhusets östra del, samt i korets västra travé, utgörs valvanfängen av huggna senromanska stenansikten. De två medeltida portalomfattningarna samt de inmurade återanvända stensulpturerna på vapenhusets gavel är några av kyrkans förnämsta exempel på medeltida stensulptur. I övrigt kan kyrkans äldsta historia upptäckas i sekundära utrymmen som källare och på vinden där det finns spår av hantverkarens verktyg och en riklig förekomst av inskriptioner.

Den praktfulla predikstolen, dopfuntsbaldakinen och inte minst altaruppsatsen tillkom efter reformationen och vittnar om hur användningen av kyrkorummet ändrades. Efter 1600-talet finns framförallt gravhällar som vittnar om hur kyrkan även fortsättningsvis nyttjades. Under 2000-talet har flera mindre tillägg gjorts till

kyrkorummet i form av inventarier som ljusstakar, dopaltare och armaturer som alla har en medveten och påkostad design.

Att tänka på

- Kyrkan bär spår från många tidsperioder, även i sekundära utrymmen som på vinden, i tornet och i källare. Var rädd om dessa spår så att ny forskning av efterkommande generationer möjliggörs. Planera förändringar långsiktigt och eftersträva funktionalitet för att minimera ingreppen i kyrkorummet.
- Ristningar, inskriptioner, färglager och verktygsspår är alla konkreta spår av människor som under historiens gång har använt kyrkan. Deras tillägg bidrar till att levandegöra byggnadens historia och är därför viktiga att bevara.
- Mariakyrkans äldsta historia rymmer ännu frågor; har det funnits en träkyrka på platsen före stenkyrkan? Hör det långsmala koret samman med Dominikan-klostrets etablering i staden? Vem har initierat de olika tillbyggnaderna? När är tornet byggt och kan det ha funnits ett tidigare torn, före långhusets förlängning västerut? Har strävpelarna varit delar av ytterligare byggnadskroppar? Studier av historiskt källmaterial eller ingående byggnadsarkeologiska undersökningar kanske kan tillföra ny kunskap.
- Kyrkan och kyrkogården, med kringgårdande mur och trädkrans, har ett omistligt miljöskapande värde i Åhus medeltida bykärna.

Skydd

Kyrkor och kyrkogårdar tillkomna före 1940 skyddas som kyrkligt kulturminne, enligt *Kulturmiljölagen 4 kap.*

Inom den medeltida ringmuren skyddas de äldre stadslagren som fornlämning. Området är avgränsat utifrån en karta från sent 1600-tal. Riksantikvarieämbetets fornlämningsnummer är Åhus 23:1. skyddas enligt *Kulturmiljölagen 2 kap* vilket betyder att all grävning i mark kräver länsstyrelsens tillstånd.

Källor

Vahslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor, Monica Rydbeck, Gleerups förlag, 1943

Åhus stadsområde – bevarande av den äldre bebyggelsen och miljön, Hans Folkesson, Lunds tekniska högskola, 1979

Underhållsplan för Åhus kyrka, Ponnert arkitekter AB, 2006

Svenskt ortnamnslexikon, Språk- och folkminnesinstitutet, 2003

Skåne, Landskapets kyrkor, red. Markus Dahlberg, Riksantikvarieämbetet, 2015.

Altaruppsatsen i Åhus kyrka, PM, Magnus Tyche, 2012

Inventering av kyrkklockor i Lunds stift. Ranebo, Theodor. Pågående stiftsprojekt.

Arkeologisk förundersökning 2016. Åhus 14:108. Fornlämning Åhus 118:1 & 119:1. Åhus socken, Kristianstad kommun. Skåne län. Åsa Berggren.

Muntliga uppgifter från Björn Rosenberg samt kyrkoherde Magnus Tyche.

Internet

Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornsök:

<https://app.raa.se/open/fornsok/lamning/46db3440-39f0-4d2d-8d66-1394f323f7a1> (besökt 2020-08-26)

Lantmäteriets söktjänst Historiska kartor: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/searchresult.html?archive=GEOIN&firstMatchToReturnLMS=1&firstMatchToReturnREG=1&firstMatchToReturnRAK=1&yMin=6197339&xMin=455351&yMax=6198339&xMax=456351>
<https://www.isof.se/sprak/namn/ortnamn/skansk-ortnamnsdatabas/sok-i-databasen.html> (besökt 2020-08-26)

Länsstyrelsens kulturmiljöprogram: <https://www.lansstyrelsen.se/skane/besoksmal/kulturmiljoprogram/omraden/ahus.html> (besökt 2020-08-25)

Länsstyrelsens besöksmål: <https://www.lansstyrelsen.se/skane/besoksmal/historia-pa-plats/arkebiskopsborgen-osehus.html> (besökt 2020-08-25)

Lars Tynell, Skånes medeltida dopfuntar:

<https://www.yumpu.com/sv/document/read/20875037/skanes-medeltida-dopfuntar-formonline> (besökt 2020-09-08)

Riksantikvarieämbetets blogg om runor: <http://www.k-blogg.se/tag/-ahus-kyrka/> (besökt 2020-09-11) och <http://www.k-blogg.se/?s=%C3%85hus> (besökt 2020-09-11)

Skånsk ortnamnsdatabas: <https://www.isof.se/sprak/namn/ortnamn/skansk-ortnamnsdatabas/sok-i-databasen.html> (besökt 2020-08-26)

Övriga uppgifter

Inventeringsdatum: 2020-09-08, 2020-09-18

Fältinventering: Åsa Eriksson Green

Rapportsammanställning och foto: Åsa Eriksson Green

Granskning: Kerstin Börjesson

Färdigställd: 2020-11-16

Uppgifter till BBR:

Stomme; murverk – natursten, granit, murverk- natursten, kalksten, murverk - tegel

Fasadmaterial; puts – kalkputs, tegel

Fasadkulör; vit, ej utrett

Takform; sadeltak

Taktäckningsmaterial; takpannor - lertegel

Antal våningar; 1

Byggnadsdel; kor, sakristia - norr, sidokapell - söder, vapenhus – söder, långhus, torn - väster

